

انتشارات
گنجینه هنر

مربع نه بخشی و نه گنبد در معماری (با تأکید بر معماری ایران و سرزمین های همجوار)

اسدالله جودکی عزیزی
دکتر داوود صارمی نائینی
مهندس افشین ابراهیمی

سروشنامه	چودکی عزیز، اسدالله، ۱۳۵۷ -
عنوان و نام پدیدآور	مربع نه بخشی و نه گنبد در معماری (با تأکید بر معماری ایران و سرزمین‌های همجوار)
مشخصات نشر	اسدالله چودکی عزیز، داوود صارمی نائینی، افشین ابراهیمی، تهران: گنجینه هنر، ۱۳۹۳.
مشخصات ظاهری	۱۱۰ ص:، مصور.
شابک	۶۰۰۰۰ ریال: ۱-۳۷-۸۲۵۵-۹۶۴-۹۷۸
وضعیت فهرست نویسی	فیا
یادداشت	کتابنامه.
موضوع	معماری ایرانی
موضوع	معماری ایرانی -- طرح و نقشه
شناسه افزوده	صارمی نائینی، داوود، ۱۳۲۵ -
شناسه افزوده	ابراهیمی، افشین، ۱۳۵۱ -
رده بندی کنگره	۱۴۹۳ م۴۹۶ ج/NA۱۲۸۰
رده بندی دیویی	۷۲۰/۹۵۵
شماره کتابشناسی ملی	۲۳۷۵۲۶۸

عنوان: مربع نه بخشی و نه گنبد در معماری

مؤلفین: اسدالله چودکی عزیز، دکتر داوود صارمی نائینی، مهرداد افشین ابراهیمی

ناشر: گنجینه هنر

نوبت چاپ: اول / ۱۳۹۳

تیراژ: ۱۰۰۰ نسخه

طراحی و صفحه آرایی: نوربخش

لیتوگرافی و چاپ: فارابی

شابک: ۱-۳۷-۸۲۵۵-۹۶۴-۹۷۸

نشانی: تهران، خیابان ستارخان، خیابان تهران ویلا، خیابان شهید زارع، پلاک ۵۸، طبقه ۶

تلفن: ۶۶۵۱۱۸۲۳

قیمت: ۶۰۰۰۰ ریال

«همه حقوق برای مؤلفین محفوظ است»

فهرست مطالب

۷	پیگفتار مؤلفین
۹	مقدمه
فصل اول	
۱	مقدمه‌ای بر نه‌گنبد و مربع نه‌بخشی
۱۳	مربع نه‌بخشی و نه‌گنبد
۱۳	پیشینه تقسیمات نه‌بخشی پلان مربع
فصل دوم	
۱۹	گونه‌شناسی مربع نه‌بخشی و نه‌گنبد
۱۹	نه‌بخش یا نه‌گنبد درونگرا
۲۳	۱- نه‌بخش چهارستونی
۲۷	۲- نه‌گنبد چهارصفه‌ای
۳۴	۳- نه‌گنبدان
۴۴	۴- گونه‌های متفرقه یا تک‌ایوانی
۴۶	نه‌گنبد برونگرا
۴۶	آپادانا
۵۱	نه‌گنبد
۶۸	هشت‌بهشت

مفهوم هشت بهشت در ساختار معماری کوشک‌ها ۷۷

فصل سوم

نتیجه گیری ۸۱

نتیجه گیری ۸۳

پی نوشت‌ها ۸۹

منابع ۹۳

منابع فارسی ۹۳

منابع غیر فارسی ۹۹

فهرست اعلام ۱۰۱

پیشگفتار مؤلفین

سیاس پروردگار یکتا را که بر نگارندگان منت نهاد تا در انجام این پژوهش موفق گردند. ساخت و پرداخت معماری ایرانی سرشار از انگیزش‌های گوناگون است که با بهره‌گیری از هندسه، انتظام قابل توجهی یافته است. پژوهش‌های زیادی در شکل و معنای این ودیعه صورت گرفته که هر کدام در موقعیت خود به شناخت خوبی از آن ره یافته‌اند. امید است که پژوهش حاضر نیز در این مسیر به روشن شدن گوشه‌ای از زوایای معماری باشکوه ایرانی گامی موفق برداشته باشد، در حقیقت تکمیل شده بخشی از پژوهشی است در ارتباط با «کوشک رحیم‌آباد» در بم، که پیشتر با عنوان «شناخت بنای تاریخی رحیم‌آباد بم: قدمت، کارکرد، تحلیل فضاهای معماری و عناصر ساختاری» در چهارچوب یک پایان‌نامه دانشجویی در مقطع کارشناسی ارشد توسط اینجانب به عنوان نویسنده مسئول و به راهنمایی دکتر داوود صارمی نائینی در دانشگاه سیستان و بلوچستان و در سال ۱۳۹۱ شمسی به انجام رسید.

کوشک رحیم‌آباد متعلق به سده سوم هجری قمری است و به نظر می‌رسد «منصور بن خوردین» عامل عمرولیث صفاری بر حکومت کرمان، سازنده آن باشد. الگوی ساخت این کوشک بر «نه گنبد برون‌گرا» استوار است. در پژوهش پایان‌نامه به طور مختصر پیشینه و چگونگی این الگو بررسی شد؛ ولی به اقتضای عنوان پایان‌نامه و محدودیت صفحات گفتار بیشتر میسر نشد، ولی کتاب حاضر شیوه «مربّه نه‌بخشی» و «نه گنبد» که در پژوهش‌های معماری کمتر بدان توجه شده، به صورت مستقل‌تر مورد بررسی قرار داده و به معرفی نمونه‌های زیادی از آن دست یازیده است. این پژوهش در واقع مقدمه‌ای بر شناخت این الگو است؛ و تا نیل به مقصود راه درازی در پیش روست. امید است که پژوهشگران و محققین با مطالعه این کتاب، اگر سهوی و خطایی به سبب نقصان دانش نگارندگان مشاهده نمودند با توضیح و تذکر ما را رهین منت نمایند.

در پایان بر خود لازم می‌داند که از لطف و همکاری پرفسور شهریار عدل، دانشمند گرانقدر باستان‌شناسی و تاریخ هنر، که مشورت و راهنمایی ایشان راهگشای نگارندگان در ترتیب بسیاری از مباحث این تحقیق بوده است، سپاسگزاری نمائیم.

اسداله جودکی عزیزی

www.ketab.ir

معماری ایرانی و آنچه که به تاثیر از فرهنگ آن در خارج از مرزهای سیاسی شکل گرفته از غنایی ویژه برخوردار است. به طوری که هیچ پژوهشگری نمی تواند مدعی شناخت و معرفی تمام ویژگی های آن شود. گونه گونی طرح ها در جزئیات چنان زیاد است که هرگز نمی توان دو مورد مشابه هم را جست. با این حال استوار بودن طرح های معماری بر اشکال هندسی، مبنای روشنی برای برخی از طبقه بندی ها فراهم کرده است. پوشیده نیست که اشکال هندسی مربع، دایره و مستطیل در معماری بیشترین کاربرد را دارند. در این میان شکل مربع در طرح کلی آثار معماری جایگاه ویژه ای دارد. این شکل به چند اندازه مساوی قابل تقسیم است که «نه بخشی» یکی از کامل ترین آن است و کاربرد زیادی در معماری ایرانی دارد. شناخت ویژگی این شکل هندسی، به شناسایی کاربردهای متنوعی از این نوع پلان انجامیده که تا سده های متوالی الگوی پایدار بسیاری از پروژه های معماری شده است. طرح های «نه بخشی» و در دوره های اسلامی «نه گنبد» برجسته ترین آن است.

علی رغم انجام مطالعات گسترده در ارتباط با معماری ایرانی، هیچگاه در پژوهشی جامع، نمونه های متعددی که بر این پایه استوارند مورد اشاره قرار نگرفته و دسته بندی مشخصی از آن ارائه نشده است. در برخی از پژوهش ها اشاره ای مختصر به گونه برون گرا شده و معدودی از پژوهشگران اگر چه گونه درونگرا را مورد مطالعه قرار داده اند؛ گونه شناسی روشنی را ارائه نکرده یا پاره ای از نمونه های این گونه را از قلم انداخته اند. پیشرو مطالعات در این زمینه لیزا گلمبک است. وی در مطالعه و معرفی مسجد نه گنبد بلخ، ساختار این گونه از بناها را علی رغم دارا بودن اندازه کوچک، به واسطه نه گنبد در نمای کلی از جلوه های بصری قابل توجه آن بر شمرده است. عنوان نه گنبد را مناسب دانسته و پرداخت و تزیینات قابل توجه نمونه های قلمرو غربی خلافت اسلامی، را نشانه غلبه خاستگاه غربی این الگو می داند. پلان، تکنیک های به

کار رفته در ساختمان و آرایه‌های آنرا در ابتدای شکل‌گیری اجزای جدایی ناپذیر این گونه خاص مسجد دانسته است (Golombek, 1969). اگرچه ملکیان قدمت نمونه بلخ را مربوط به سده دوم هجری دانسته و پیشینه تزیینات مسجد را سرزمین آسیای میانه برشمرده (Melikian Chirvani, 1969) پژوهشگری چون پوکاچنکوا به تأثیر از گفتار گلمبک منشاء این الگوی معماری را سرزمین‌های غربی گفته است (Pougatchenkova, 1968). شهریار عدل اخیراً این بنا را مورد مطالعه قرار داده و خاستگاه غربی مورد تأکید پژوهشگران پیشین را محل تردید دانسته و سابقه پیش از اسلامی این طرح در آسیای میانه را دلیل این موضوع عنوان کرده است (Adle, 2011). هیلن براند به پاره‌ای از مساجد با این الگو اشاره کرده و تردید معمار را عامل اندازه کوچک نمونه‌های اولیه دانسته است. وی سده چهارم هجری قمری را زمان شکل‌گیری آنها پیشنهاد کرده است (هیلن براند ۱۳۸۶: ۱۱۵). دونالد ویلبر در پژوهشی مشترک با تنی چند از محققین، تعدادی از گونه نه گنبد برونگرا را با عنوان «طرح صلیب در مربع» معرفی کرده است و در گزارش کاخ یعقوب آق قویونلو در تبریز همانند نویسندگان تاریخی از عنوان «هشت بهشت» استفاده کرده است (ویلبر و گلمبک، ۱۳۷۴). شایلا بلر و جانانان بلوم بدون اشاره به گونه‌های درونگرا، در بازشناسی نوع هشت بهشت گونه برونگرا به ویژه نمونه تبریز، آنرا طرحی دارای چهار اتاق و چهار تالار در مقابل ورودی‌ها دانسته‌اند که در منابع تیموری وصف شده است (بلر و بلوم، ۱۳۸۸). برنارد اوکین در پژوهشی به بررسی گونه درونگرایی این الگو پرداخته است، وی تنها پژوهشگری است که پاره‌ای از نمونه‌های پیش از اسلامی آنرا نیز معرفی کرده است (Okane, 2005). دیتریش هوف نیز در پژوهشی پاره‌ای از شباهت‌های آپادانای داریوش در تخت جمشید را با گوشک صفوی هشت بهشت در اصفهان بیان کرده است. (Huff, 2005) کلایس و کیانی نیز در معرفی انواع کاروانسراهای ایرانی، بدون اشاره به الگوی نه گنبدان، نمونه‌های نسبتاً زیادی از آنرا در گونه درونگرا و برونگرا گردآوری کرده‌اند. در پژوهش ایشان پاره‌ای از نوع هشت بهشتی این الگو، «نوع کرانه خلیج فارس» نامگذاری شده و تعداد قابل توجهی از گونه درونگرا در نوع «پلان متفرقه» طبقه‌بندی شده است (کیانی و کلایس، ۱۳۷۳).

بنابراین آنچه که انجام تحقیق حاضر را ضروری می‌نماید، دسته‌بندی کامل و ریشه‌یابی تاریخی این الگو است. بر این اساس پژوهش پیش رو ضمن بررسی پیشینه این الگو در گونه‌های درونگرا و برونگرا، سعی کرده دسته‌بندی مشخصی را ارائه نماید. بررسی جایگاه نه گنبد در معماری به ویژه در جغرافیای فرهنگی ایران و کنکاش در متون کهن تاریخی و ادبی این گونه، از دیگر نوآوری‌های این تحقیق است.

تطبیق پلان‌های گردآوری شده با پاره‌ای از گزارش‌های جغرافیای تاریخی، متون کهن و توصیف کاخ‌ها و گوشک‌های امرا در منظومه‌های شعرا بر مبنای داده‌های اسنادی و تجزیه و تحلیل آنها از مواردی است که در این پژوهش به آن توجه ویژه شده است.